

מסה ותיעוד

על יהודים ונוצרים בשלטון האסלאם

נחמיה לבציון

בת יאור, הדיימים — בני חסות: יהודים ונוצרים בצל האסלאם, תרגום: אהרן אמיר, עריכה מדעית: משה שרון, ירושלים 1986, הוצאת כנה, 399 עמודים.

טורי וגם נושא בן-זמננו, שהוא אקטואלי ביותר בהתייחס להתפשטות האסלאם בימינו. לדבריו, 'ספרה של בת יאור יש לקרוא אותו כחיבור הנוגע להווה. עלינו לדעת במדויק ככל האפשר מה עשו המוסלמים בעממים האלה שנכבשו ולא המירו את דתם, שכן זהו שהם עתידים לעשות להבא (וזאת הם עושים עכשיו)'. זאת כיוון שאחד מקווי היחוד של האסלאם הוא קביעתם של מושגיו. ז'ק אלול, שדבריו אלה אכן משקפים את רוחו וכוונתו של הספר, כתב הקדמה זו בעקבות ביקורת שהושמעה כלפי המהדורה הצרפתית של הספר ושטענה, 'כי הספר הוא בעל אופי פולמוסי טהור ואין להתייחס אליו ברצינות' (עמ' 27). עוד טענה הביקורת, כי אין מקום להכליל לות לגבי מצב הדיימים, כי הגזימו מאוד בהבלטת הרדיפות שבאו על הדיימי וכי בארצות האסלאם הגיעו היהודים לרמתם התרבותית הגבוהה ביותר. למהדורה העברית נוסף מבוא מאת פרופסור משה שרון, וגם הוא פותח בדב-

ספר זה יצא לאור במקורו בצרפתית (1980), בתרגום עם שינויים באנגלית (1985) ועתה בעברית. התלבטתי קודם שניגשתי לכתיבת הביקורת עליו, עד שמצאתי כי אפשר להביא מדברי מחברת הספר ומהמלומדים שהקדימו לו מבר-אות. בדבריהם נמצא על מגמת הספר, על מה שאין בו ועל לקחיו.

לנוסח האנגלי ולנוסח העברי הוקדם מבוא מאת ז'אק אלול, פרופסור להיסטוריה ולסוציולוגיה באוניברסיטה של בורדו ותיאולוג פרוטסטאנטי. לדבריו (עמ' 24-25)¹, ספרה של בת יאור הוא תרומה מופתית לדיון הגורלי הזה, המת-ייחס לאסלאם שיש לו עוצמה לאומית, צבאית וכלכלית ועתיד הוא לנסות להח-דיר את דתו לכל מקום. מעמד הדיימי אינו 'מצב חברתי', המשתנה עם התמורות בתנאים ההיסטוריים, אלא ביטוי לתפי-סה המוסלמית המוחלטת, הלא-משתנה, התיאולוגית ביסודה של היחסים בין האסלאם למה שאינו אסלאם. על כן מעמד הדיימי הוא גם נושא למחקר היס-

1 כאן ובהמשך ההפניות הן לנוסח העברי. המובאות לקוחות כולן מן הספר. תכופות אין אלה ציטוט ישירי אלא ליקוטים בדילוגים כדי להביא רק את עיקרי הדברים. מכאן שבדרך-כלל לא הובאו הדברים בין גרשיים.

התמונה המקובלת על שפר גורלם של היהודים תחת שלטון האסלאם (עמ' 33-29).

ההקדמה השלישית, של המחברת, טוענת ש'אין הספר הזה בא לחקור את מעמד המשפטי של עמי הדיימה. אין הוא עוסק גם בתיאור כרונולוגי שוטף של מהלך המאורעות שעיצבו את תולדות-תיו של כל אחד מקיבוצי הדיימים, שהיא מלאכתו של ההיסטוריון. תכליתו של ספר זה לבחון את היחסים בין המנצח למנוצח, שנוצרו כתוצאה מחוקת הג'האד. במערכת יחסים זו מציגה המחברת את נקודת הראות של הדיימים, הם הקרבנות שהוכרעו בכוח הזרוע, והיו ל"נסבלים" בארץ מולדתם שממנה נושלו' (עמ' 34-35). בהתאם לכך גם רוב התעודות המופיעות בחלקו השני של הספר הן ממקורות אירופיים ודיימיים, והמחברת מודעת לכך כי יש בהן חידוד צדדיות. אבל יש בכך תרומה לאיזון התמונה, שכן 'כתיבת היסטוריה דכרם של המנצחים נשמע יותר מזה של המנוצחים' (עמ' 37). ב'לוויית דבר', כסיומה של הקדמתה, אומרת המחברת: 'ואיל ועבדתי לבדי, בלי להזדקק לחוגים אקדמיים [...], הוליכו אותי תוצאות מחקרי לניתוח היסטורי חדשני ששיחרר את שרידי העמים הדיימיים מן הרטוריקה של "סובלנות", וכתוך כך החזירם אל לב האסטרטגיה של הג'האד, שקבעה את גורלם מאז המאה השביעית. בשנות ה-70 הראשונות היתה פרשנות היסטורית מעין זו מנוגדת לדעות המקובלות ברבים ולכתביהם של רוב המלומדים בני הזמן. הקביעה שהדיימיים הורדו לדרגת מיעוט-טים דתיים ונחלו כוז ורדיפות במרוצת הדורות לא נתקבלה בעין יפה. בזמן שהמערכ היה אכול רגשי-אשם בסוגיית הקולוניזציה אסור היה כלל לומר שהקור לוניזציה האירופית שיחררה את העמים

רים מן ההווה: 'אחד הטיעונים העיקריים במערכת התעמולה הערבית נגד ישראל הוא שעד להופעתה של הציונות חיו היהודים בקרב המוסלמים בשלום, שלווה ואחווה [...] לאמיתו של דבר אין שחר לתעמולה הערבית האסלאמית [...]. דיימה היא חסות, וחסות מניחה מצב של אי שיון. יהודי ונוצרי המקבלים את חסות האסלאם חייבים לקבל את עליונות האסלאם להלכה ולמעשה. הם מקבלים עליהם את הוראותיהם של חוקי האפ-לייה, ועליהם לשלם מס מיוחד כדי להבטיח את חייהם ורכושם וכדי לקיים את פולחניהם [...]. המוסלמים מוזהרים שלא לקיים יחסי ידידות עם הדיימים, וכלפי היהודים יש דברי שלילה מוחלטים'.

גם פרופסור שרון מדגיש את האקטואליות של הנושא. 'ההתעוררות האסלאמית נדרשה ליחס אל היהודים והנוצרים. הצלחה של הדיימים (היהודים בישראל והנוצרים בלבנון) נגד האסלאם פירושה חולשת האסלאם וערעור על אמיתות האסלאם ונכונותו המוחלטת. חידוש פני האסלאם יצור תנאים להשבת סדר העולם האסלאמי על כנו וכתוך כך גם להחזרת היהודים והנוצרים למקום שנקבע להם על-פי ההלכה המוסלמית'. ספר זה, מוסיף פרופסור שרון, 'עכתב על-ידי סופרת, שאיננה מזרחנית. היא איננה קוראת ערבית, ומחקרה מתבסס על החומר שתורגם לשפות אירופיות. גם המקורות שאספה הם מקורות מתורגמים. כתיבתה, כדרכם של סופרים, יש בה מעורבות אישית רבה, שאינה פוגמת באמינותו של החומר המוצג בספר ובא-מיתותן של העובדות המוצגות בו. הספר ממלא חוסר גדול, כשהוא מציג את יחסו של האסלאם הממוסד אל שאינם מוסלמים. ותורמתו הגדולה היא בראש וראשונה במידע שהוא מספק לאיזונה של

מחקר על בני עדות החסות: תשלום הג'זיה או מס הגולגולת, שנעשה לעיתים במעמד משפיל, לקיים את הכתוב בקוראן בנושא זה, וכן מיסי סחר ומיסי תנועה שהדיימים שילמו בשיעורים גבוהים יותר ממה ששילמו מוסלמים. התביעה להרחקת דיימים ממשורות ציבוריות, כך שגם דיימים ששימשו בפקידות היו צפויים לפיטורים. הכלל שאסור להקים בתי-תפילה חדשים, ורק לשפץ את הישנים, הביא לכך שתכופות נטפלו המוסלמים לכנסיות ולבתי-כנסת בטענה שנבנו חדשים. תקיעות בשופר, צלצול בפעמונים או הצגת צלבים נאסרו בהיותם הפגנה פומבית של פולחנים 'מאוסים'. מקרים של פרעות ורדיפות שהיו מלווים בהמרות-דת באונס. הפרדת הדיימים בשכונות מיוחדות, שבתיהן צריך שיהיו נחותים מאלה של המוסלמים. האיטור על הדיימים לשאת נשק או לרכוב על בהמה אצילה, כגון גמל או סוס. השפלה של הדיימים כמעשה של יום יום. חוקים ותקנות שקבעו לכל קבוצה מן הדיימים לבוש מיוחד, שלא רק הבדלים מן המוסלמים, אלא גם שם אותם ללעג (עמ' 49-60). 'מקורות אירופיים מתארים לעיתים קרובות את ניוונום המוסרי של הדיימים. הואיל ונאלצו להחזיק מעמד תחת שלטון זר, ושרויים היו במצב מתמיד של עושק ואי-בטחון, לא יכלו הדיימים להתקיים אלא בלכתם בשכילים המעטים שהותר להם הדיכוי ובעוקפם את החוקים שהנציחו את העוול. טרגדיה זו של הדיימים — מנת חלקו של מי שמשלים עם הדיכוי ועם הרס נפשי ורוחני למען דעותיו — מכפרת על תמונה זו של השפלה וקלון' (עמ' 66).

הדיימה ותנאיה תרמו להצלחת הסייע-רוב והאיסלום ולשחיקתן של קהילות, כדברי המחברת: 'המקרים המרובים של קהילות דיימיות שנעלמו, שפרטים עליהן

המשועבדים האלה' (עמ' 37-38). הדיימה של ח'יבר, נוה-מדבר שעופד בידי שבט יהודי, קבעה את היחסים בין המנצחים המוסלמים לתושבים המנוצחים, ועתידה היתה לשמש דוגמה לחוזים שהעניקו הכובשים המוסלמים לעמים כבושים. אלה הורשו להמשיך בעבודת האדמה כאריסים בתנאי שיעלו מס למוסלמים (עמ' 42). כאמור המחברת רואה את הבסיס הרעיוני לכך בתפיסת הג'אהד. היא מביאה את טענתו של אבן תיימיה, שהצדיק את מצב המלחמה התמידי בקובעו, 'כי בעלותם של הכופרים על האדמות אינה חוקית ולכן על-פי זכות אלוהית אדמות אלה מוחזרות למאמינים בדת האמיתית. הג'אהד נעשה אפוא אמצעי שהודות לו המוסלמים מקבלים בחזרה את מה שחמסו להם הכופרים שלא כדין' (עמ' 43). אבל מעמדם המשפטי של הדיימה פותח זמן רב אחרי הכיבוש. את אופיו המשפיל אפשר לפרש במסגרת של עוצמה, שהקלה על מיסודו של דיכוי המופעל על-ידי ארגון צבאי, שכל אמצעי השליטה ברשותו. 'הדיימה, כיון שניטל ממנה האופי המקורי של הסכם המחייב את הצדדים הנוגעים בדבר, הפכה להיות ביטוי פורמלי לרדיפה שניתן לה הכשר חוקי' (עמ' 46).

מסורות רבות שבחדיית מזכירות אזהרות של הנביא, שלא להתעמר בעמים הנכנעים ולא להכביד את עולם יתר על המידה (עמ' 48). אולם 'הכובש שמר לו את הזכות לבטל את הדיימה בכל עת ובאורח חד-צדדי, ובכך כפה על הדיימים מצב של אי בטחון מתמיד. מידת הסובלנות שהואיל לנהוג בהם על אדמתם, על תנאי שיקבלו את מרותו, ביססה למשך דורות צורה של חסות שנשארה ארעית ותלויה ברצונו של השליט' (עמ' 49).

מכאן עוברת המחברת לתאר צדדים כמצבם של הדיימים אשר מופיעים בכל

בארמנים — הם שהעניקו למאה הי"ט כמזרח אופי רצוף סתירות כתקופה של תקופה אך גם של שפיכות דמים, תקופה של אמנסיפציה, אך גם של שחיטות, רדיפות ורצח עם' (עמ' 88-90).

דברים אלה על האמנסיפציה ועל גורל הדיימים במאה ה-19 מסיימים את החלק הראשון. החלק השני דן בימינו אלה. גם היום — אומרת המחברת — מושגי הג'האד והדיימה מבטאים רק אחת מהרבה מגמות במחשבה המדינית הערבית. אף-על-פי-כן יצטמצם ניתוחנו כאן רק בקיומם הנמשך של מושגים אלה בעולם הערבי של זמננו' (עמ' 97). ואמנם בפרק שכותרתו 'ג'האד ודיימה: ניסוחים חדשים' (עמ' 97-107) מעבירה המחברת את התפיסות המסורתיות של שני מושגים אלה אל ימינו, אל הג'האד נגד ישראל, ואל המשתמע ממנו, ישראל כמדינה דיימית: 'ממש כמו שהיו הדיימים נחשבים תת-אנושיים כך גם התנועות הלאומיות הדיימיות נחשבות כגדר תת-לאומיות [...] הגידופים שממטירים הערבים תמיד על ישראל והיהודים בזירות בינלאומיות מחדשים את המסורת העתיקה של הכפשת הדיימי [...] המייאוס והסלידה שישראל מעוררת בעולם הערבי, עד כדי הימנעות מכל מגע אנושי עמה, מנציחים את ההתנהגות המסורתית של האומה כלפי הדיימים' (עמ' 106-107).

דברים חריפים מאוד מטיחה המחברת כלפי הדיימים הנוצרים המזרחיים, על ה'המרה' שלהם ללאומיות הערבית ('ערבאות' בלשון המתרגם): 'היא ניתקה אותם מן ההיסטוריה הנכבדה שלהם מלפני האסלאם, והורידתם לרמת הכובש שים הערבים-הבדווים, אשר להם הנחילו את הציביליזציה שלהם. מאחר שבכך ויתרו על ההיסטוריה שלהם, על לשונם ותרבותם, נעשו עמים תלושים, מרוסקי

נשתמרו באקראי, מעוררים אותנו להרהר בגורלן של כל אלו שנכחדו בלי הותר שריד ופליט. חורבנם של הדיימים לא בא בעקבות מלחמות, שהיו חיזיון שכיח, אלא מכוח העובדה שהואיל ולא היו מוסלמים — ולפיכך גם לא חמושים — שרויים היו במצב מתמיד של אי-בטחון וסובלנות שופעת-כבוד' (עמ' 61). המחברת מודעת לכך, כי העלתה רק קווים כלליים למסגרת הסוציו-היסטורית שבה התפתחו עמי הדיימה, וכי מסגרת זו נאכפה במידה שונה בחלקים שונים של העולם המוסלמי ובתקופות שונות. אך שוב, היא משאירה להיסטוריונים לתאר ולהסביר אלו כוחות של סובלנות או קנאות דתית נאבקו אלה באלה עד שחוללו את השינויים האלה (עמ' 66). מתוך מגמתו של הספר חותרת המחברת להגיע ברצף היסטורי אל העת החדשה, והיא קושרת את התמורות שחלו בעקבות האמנסיפציה והענקת זכויות שוות עם מושג הדיימה באסלאם: 'מחזיקי המסורת סבורים כי האמנסיפציה, תוך שהיא מרוממת את הדיימים משפל מעמדם, ממילא מבטלת את אמנת החסות עם דאר אל-אסלאם [...] ולפי אותו היגיון הפרדה זו של הדיימה מחזירה לאומה את זכותה הראשונית להרוג את הדיימים ולבזו את רכושם [...] התיקון נים, כל כמה שבוצעו בזהירות, החרידו את חכמי הדת ואת פשוטי העם. לעיתים קרובות הותקפו הדיימים ופעמים אף נרצחו, תכופות תוך הסכמה בשתיקה מצד השלטונות [...] הדיימי נקלע למרכזו של מאבק בין תנועה ליברלית מוסלמית, השואפת למודרניזציה של הכוח הצבאי והממלכתי, לבין תנועה ריאקציונית הקשורה בפונדאמנטליזם המוסלמי. מאבק זה בין כוחות הרפורמה והריאקציה — ולעיתים קרובות הקנוניה שביניהם, בפרט ברצח העם שנערך

כמערב – האמנוסיפציה של היהודים והמערכה נגד ההתבוללות – לא היו בנמצא במזרח ובאפריקה הצפונית [...] "פרשת דרייפוס" היתה בגדר הנימנע במזרח, שהרי מעולם לא היה יהודי יכול לשמש כאן כקצין מטה צבאי חשוב [...] לפיכך אין לבסס את חקר הציונות בתוך דאר אל-אסלאם על קני-מידה מערביים, וכנגד זה יש להפנות לבדיקת היסודות ההיסטוריים והמדעניים במערכת היחסים בין אומה לדיימי, על גלגליה ושלבי התפתחותה' (עמ' 128).

המחברת טוענת כי גידולו של הישוב היהודי בארץ מולדתו העתיקה אפשרית היתה רק מכוחו של משטר הקאפיטולא-צינת. 'על-כן רק יהודי אירופה יכלו לגשת לשלב הראשון והחיוני הזה במאבק הציוני. מיהודי המזרח – נתנים עות'מאניים ואחרים – נמנעה הכניסה לארץ, בפרט סמוך לשלהי המאה שעברה. זה תרם לטשטוש המתמיד של המימד המזרחי של הציונות, שסייע בתורו לטיפול המיתוס שלפיו ישראל מוגדרת כמדינה קולוניאלית שמקורה מערבי' (עמ' 128).

מכאן יכולה המחברת, שהיא עצמה ילידת מצרים, לפנות בתוכחה אל יהודי המזרח: 'נוכח כיבוש זה של חירות המתגלם במדינת ישראל שתיתקם של הדיימים היא בכחינת אנומליה מזעזעת. העיליתות חולות השיכחה של יהדות המזרח מעולם לא פנו אל העמים הערביים בקריאה להכיר בזכותה של ישראל לחיי חופש וכבוד, לאחר דורי-דורות של דיכוי וניצול [...] הסיבה היא שהדיימי אינו יכול לחשוב במושגים של זכויות, והוא מסתפק במושגים של הכרת טובה וסובלנות [...] בישראל העמדה הא-פוליטית של המוני יהודים יוצאי המזרח היא חלק מן התסמונת הדיימית. מבחינה זו התוקפנות הפוליטית של "הערבים

אברים, כרותי זיכרון. הקשרים המסור-תיים, התרבותיים והדתיים שגיבשו את הסולידריות והאחדות של ציבורי הדיי-מים הנוצריים התפרקו [...] תוך שהם מתחפשים לערבים, נלחמו הנוצרים למען הזכויות הערביות שלהם ולא על זכויות האנוש שלהם כנוצרים' (עמ' 124).

העיון ההיסטורי במושג הדיימה ומשמעותותיו מסתיים בדיון בציונות המזרחית: 'עם דיימי לא די שאין לו היסטוריה, אין לו אפילו זכות להיסטוריה. שיכחה קיבוצית זו משפיעה על הכל ללא הבדל [...] בגלל שיכחה זו לא הובן המאבק הלאומי של ישראל לעצמאות ומעולם לא הוסבר במלוא הקשרו ההיסטורי והגיאוגרפי. מאחר שהזיכרון הקיבוצי נשאר נחלת הענף האירופי בלבד של העם היהודי, חסרים אנו ראייה כוללת של מאמצי העם בדרך לעצמאות. הוספת הממד המזרחי יהיה בה כדי להשלים את הסיפור האירופי, ובכך לתקבל תמונה שלימה של התהליך ההיסטורי כולו' (עמ' 127).

'המאבקים עקובי הדמים שבין השל-טון העות'מאני לנתיניו הנוצרים האירופים השואפים לעצמאות לאומית, ולאחר מכן רצח העם שנעשה בארמנים, שיכנעו את יהודי דאר אל-אסלאם כי החופש יעלה להם ביוקר. לכן לא קמו יהודי המזרח כציונים פעילים לא באורח רשמי ולא בגלוי, אף שבתקופת הביניים של הקולוניאליזם האירופי חשו עצמם בטוחים קצת יותר. המאורעות שלאחר-כך עתידים היו להדגיש עד כמה היו נוחים לפגיעה, כאשר ברוב הארצות הערביות העצמאיות נעשתה הציונות פשע חמור ביותר. אולם היו גם צורות אחרות של פעילות, מוסוויות או מחתרתית' (עמ' 128).

'[...] כמה מצדדיה של הציונות

של העריץ' (עמ' 131).

המסה ההיסטורית מתפרשת על פני כשתי חמישיות מן הספר. המשכו של הספר מכיל תעודות ומקורות, המדגימים הבטים שונים שהמחברת ביקשה להדגיש בניסיון ההיסטורי של הדיימים.

בחרתי להעמיד ביקורת זו על דברי המחברת עצמה, שכן בכושר הביטוי, ההפשטה וההכללה שלה היא מציגה את עצמותיה טוב יותר משיוכל לעשות אחר. בחרתי גם בכיטויים המכלילים ביותר שלה, שכן בהם המסר המגמתי שהיא מבקשת להעביר בספר זה. העובדות ההיסטוריות שהיא מביאה הן בדרך כלל מדויקות, אף שהן סלקטיביות שכן נבחרו על-ידיה לפי עדותה לשם ביסוס טיעוניה. הויכוח איתה יכול להיות על הפרשנות לתהליכים ההיסטוריים, והרי כדי לעורר ויכוח זה כתבה את הספר שלפנינו.

הפלשתינאים" אפשר להשוותה לשתיקתם של ישראלים ממוצא מזרחי [...]. ניגוד משווע זה בין תוקפנות מכאן לשתיקה דיימית מכאן משקף את ההבדל בין המורגלים בשליטה לאלה שגדלו על מסורת של ניצול, הכנעה ואלם' (עמ' 130-131).

עמדה זו נבעה בעיקר מן הדיכוי מצד הקבוצה השלטת, אך במידה ידועה נבעה גם מן המבנה הפנימי של העדות. אין כאן מקום להכללות, אך דומה כי בכמה מצבים היסטוריים הרי-גורל לא התרוממו מנהיגים בעלי הממון, מורי הדרך "מטעם" לעדות הדיימיות, לגובה הגבורה, האומץ וכוח הסבל שגילו בני עמיהם [...]. מתולדות הדיימים לקבוצתם תיהם השונות והמדוכאות הרינו למדים שהעריצות השרישה ליקויי התנהגות, ואלה מצידם הצדיקו את הדיכוי בעינינו

שני מחקרים על היהדות הספרדית ביוגוסלאביה

צבי לוקר

- (1) ג'ני לבל, גאות ושבר – פרקים בתולדות יהודי מקדוניה הווארדאריה, ירושלים תשמ"ז, הוצאת 'מורשת', 314 עמודים.
- (2) Krinka Vidaković-Petrov, *Kultura španskih Jevreja na jugoslaven-skom tlu (XVI-XX vek)*, Sarajevo 1986, Svjetlost, 317 pp.

טולה), באישקופיא (סקופיה), באישטיפ (שטיפ), וכן בקהילות של צד האגמים דויראן ואוכרידה, ואפילו קהילות קטנות יותר לא הוזנחו. לבל סוקרת הבטים שונים, חומריים ורוחניים, מחיי היהודים. טובים במיוחד הם הפרקים על חיי המשפחה ועל הרבנים והדיינים, כן מצט"ינים בשפע של תיאורים מלאים הפרקים על חדירת הציונות – ולהבדיל – על החורבן. ואילו התייעוד שמביאה לבל טוב במיוחד בדיונה בארגוני-הנוער ובהשתתפות של צעירים יהודים במחתרת ובלוחמה נגד הגרמנים והבולגארים הכובשים הנו חשוב ומאלף.

מעניינים ביותר וראויים למחקר מפורט הם הגילויים המיסטיים שנתחוללו בקרב יהודי מאקדוניה – אף כי מילאו תפקיד שולי בתולדותיהם – הקשורים בשמותיהם של שלמה מולכו במאה ה-16 ונתן העזתי במאה ה-17. נתן גם נפטר ונקבר בסקופיה, כנראה בהיותו בדרכו אל שבתי צבי. תנועה עממית רחבה זו ודאי עשתה לה נפשות בסקופיה, ואכן, כנראה בהשפעת הגישה הרבנית המאוחרת, כותבת לבל: 'היתה גם קהילת סקופיה "נגועה" בשבתאות' (עמ' 92). יתרה מזו, דרך מאקדוניה הועברו למרכזים יהודיים במערב ובצפון הידיעות

שתי חוקרות פירסמו באחרונה שני מחקרים על היהדות הספרדית ביוגוסלאביה: ג'ני לבל, החיה כאן בישראל, וד"ר קרינקה וידאקוביץ', היושבת בבלגראד.

א.

אפתח בספר שיצא-לאור בעברית בישראל, והוא בכחינת בכורה כפולה. זהו חיבור ראשון מאת ג'ני לבל בהיסטוריה של יהודי יוגוסלאביה; זהו גם חיבור ראשון מסוגו, המפרט את קורותיהן של קהילות ישראל במאקדוניה היוגוסלאבית, באגפה הצפוני של סאלוניקי, החל מן התקופה ההלניסטית-רומית עד ימינו. המחברת החרוצה, ילידת אלקסינאץ שבסרביה, מביאה בספרה פרקים מאלפים מן עברה של עדה מסורתית ושמרנית זו, המבוססים על תיעוד שהוא בדרך-כלל מהימן ובדוק, בראש וראשונה מספרות השו"ת.

ארבעה-עשר הפרקים של ספר זה, המסודר היטב וכתוב בשפה ברורה, מהווים אוצר בלום של נתונים ומידע מגוון על עדה תוססת, מאווייה, לבטיה, השגיה ובעיותיה. בספר מזוכר כמעט כל מה שאירע אי-פעם בקהילות היהודיות הגדולות שבמאקדוניה: במונאסטיר (בי-

של ההיסטוריון המאקדוני א' מאטקור-בסקי, שפורסם גם באנגלית (A. Matkovski, A History of The Jews in Macedonia, Skopje 1982) אגב שלושת הספרים הללו לא צוינו בהפניות הביבליוגרפיות בספרה של לבל (שני הספרים הראשונים מוזכרים בהקדמה). עתה יש לפנינו ספר גדוש ומועיל, שזכה גם להדפסה נאה ולעיטוב יפה – מעשה ידיו של הצייר ג'זה אפּפּל. החיבור של לבל יש בו תרומה רצינית לחקר תולדות היהודים במרחב הבאלקאני, מחקר שהמ-לאכה בו עדיין מרובה.

ב.

ת'רבות יהודי ספרד על אדמת יוגוסלא-ביה', הוא תרגום שם ספרה של ד"ר קרינקה וידאקוביץ', אשר באחרונה מקדישה תשומת-לב מרובה למורשת היהודית-ספרדית. המחברת עוסקת בחקר נושאים ומוטיבים בספרות העולמית ואף הרצתה בקונגרס התשיעי למדעי היהדות בירושלים. ספרה הנדון יסודו בעבודה שלה לקבלת התואר דוקטור בפילוסופיה שהגישה לאוניברסיטת זאגרב, שבה זכה שמואל רומאנו ז"ל לתואר דוקטור בשנת 1933 על-סמך מילונו התלת-לשוני: לאדינו-צרפתית-גרמנית. הבלשן והמחנך רומאנו, שמילונו עדיין מצוי בכתב-יד, נרצח בשנת 1941 בידי האוסטאשה הקרואטיים. והנה אוניברסיטה זו, שהת-עניינה בנושא יהודי עוד לפני השואה, במרכז הציוני היהודי שהיה פעם לב ליבה של יהדות יוגוסלאביה, מעניקה שוב תואר דוקטור על מחקר בנושא יהודי. הדבר מסמל התעניינות מחודשת ביוגוס-לאביה לספרות היהודית בכלל ולמורשת הספרדית בפרט.

ספרה של וידאקוביץ' מושחת על עבודה יסודית ועל נתונים רבים, הזוכים

הראשונות על המרת דתו של ש"ץ. אגב, כשל מבנה הספר, שבו פרקים רבים כתר-בים בסדר כרונולוגי פנימי, מוזכר שלמה מולכו (בעמ' 111) אחרי נתן העזתי (בעמ' 93-92).

לבל מציינת את התפקידים הדתיים החברתיים המרכזיים שמילאו הרבנים בקהילות אלו מן המאה ה-16 עד הרב ג'אאין רב-הפעלים והרב אברהם רומאנו בזמננו. כמו כן היא מדגישה את מאמצי החינוך שנעשו בתלמודי-תורה וכיתר שאת בכתיב-הספר של כ"ח לבנים ולב-נות. היא גם מציינת את מספר התלמידים שקיבלו את השכלתם בדורותינו במוס-דות החינוך הללו. זוהי תופעה אופיינית לעדה שהיתה מעורה בחברה הסובבת, אך תוך כדי אקולטוראציה מצומצמת וללא התבוללות של ממש. תופעה זו ראויה לציון מבחינה היסטורית וסוציולוגית, ובספר שלפנינו מובאת התשתית העובד-תית המאפשרת את בדיקתה של הנחה זו. הדיון בפרשת הרב אלטאראץ, שהעדיף לקבל מישרה שהתפתחה בבלגראד הבירה, נושא את תת-הכותרת 'עריקתו של הרב אלטאראץ' (עמ' 143-145). נראה כי בסכסוך זה בין שתי הקהילות אהדת המחברת נתונה לסקופיה, אולי הזדהות קצת מגוזמת עם צד אחד אם לשפוט לפי תת-הכותרת.

בנספחים מובאות דוגמאות אחדות מפסקים של כתיב-דין מוסלמיים שרעיים (סיגיל), תחום מחקר חדש יחסית בהיס-טוריוגרפיה ביוגוסלאביה. גם הניסיון האונומאסטי הקצר מעורר את הצורך במחקר נוסף בתחום זה.

עד הופעת ספרה של לבל היו ידיעו-תינו על הקהילות במאקדוניה היוגוסלא-בית מצומצמות, וכיסוד להן שימשו בעיקר חיבורו ההיסטוריוגרפי הגדול של שלמה רוזאניס, ספרו של העיתונאי אורי אורן על קהילת מונאסטיר וכן ספרו

ריטה', והרב שבתאי גיאאין. היא גם מפרטת את יצירותיהם של חיים דוויצ'וב מבלגראד, הסופר היהודי הדגול יצחק סמוקובלייה מבוסנה, ההומוריסטן ד"ר ז'אק קונפינו יליד הקהילה הזעירה לסקובאץ, חוקר הספרות הספרדית קלמי ברוך ואחרים – כולם יהודים ספרדים שכתבו בשפה הסרבית-קרואטית. חלקו השני של הספר דן בספרות העממית, במיוחד בשירה, ברומאנסות, שאחדות מהן היא מביאה תוך כדי הסברת תוכן והסוג הספרותי שלהן. היא מסיימת את ספרה בסיכום מתמצת באנגלית על היצירה העיתונאית והספרותית של יהודי יוגוסלאביה בין שתי מלחמות-העולם ובביבליוגרפיה עשירה.

העיון בספר יפה זה, שהוא מעיין של מידע ודעת, יעורר בקרב יוצאי יוגוסלאביה צער ועצב, אך גם גאווה.

לניתוח השוואתי. כך למשל, המחברת דנה במדרש על 'מגילת אסתר', שהשפיע על ספרויות באלקאניות ומערב-אירופיות כאחד, ומדרש על 'שיר השירים', שנתקבל גם בספרות העממית בתורכיה. תוך כדי מעקב אחר השימוש במטאפורות ספרותיות והשפעתן ההדדית בלשונות שונות, היא מפרטת את גורלה של אגדת מליסאנדה הספרדית, בת הריבון (נושא שנזקק לו גם גרשום שלום בחיי בורו על שבתי צבי, הנוסח האנגלי, עמ' 313, 400-401). בחלק הראשון של ספרה מציינת וידאקוביץ' את הארגונים היהודיים הספרדיים של בוסנה, דאלמאטיה, סרביה ומאקדוניה, ואת הפעילות התרבותית הענפה שהתנהלה בהם עד השואה. על פני עמודים רבים היא דנה בסופרים העממיים שכתבו בלאדינו, כמו אברהם קאפון, לאורה פאפו, המכונה 'בוכור

מקורות האיורים

חדת מערכת 'פעמים' נתונה למוסדות ולאישים שהירשו לנו להשתמש בתצלומים ובאיורים שברשותם בחוברת זו. מספרי העמודים בחוברת זו, שבהם הובאו התצלומים מסומנים להלן:

ד"ר יעקב גלר, פתח-תקה – עמ' 70 (משמאל); 91.
 מוזיאון בית-התפוצות ע"ש נחום גולדמן, תל-אביב – עמ' 85 (באדיבות ד"ר ת' לביא, ירושלים); עמ' 70 (מימין); 89 (מימין); 90 (מימין); 92 (באדיבות ח"כ יצחק ארצי, תל-אביב).
 יעקב פינקרפלד, בתי-הכנסת באפריקה הצפונית, ירושלים תש"ל, הוצאת מוסד ביאליק – עמ' 39.
 פנקס הקהילות – רומניה, כרך ראשון, ירושלים תש"ל, הוצאת יד ושם, רשות הזיכרון לשואה ולגבורה – עמ' 67; 89 (משמאל); 90 (משמאל).